

דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז

מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל

דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז

סוגיות בתולדות עם ישראל

דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז

לקט מאמרים

עורך: איבן (ישראל) מרקוס

**מרכז זלמן שזר
לתולדות ישראל**

ירושלים • תשמ"ז

סדרת סוגיות בתולדות עם ישראל

מפרסומי מרכז זלמן שזר

המערכת: פרופ' מנחם שטרן (יו"ר), פרופ' שמואל אטינגר
פרופ' ראובן בן-נפיל, פרופ' משה בר, ד"ר ישראל ברטל, פרופ' יוסף הקר
צבי יקותיאל, ד"ר שלמה נצר
מרכז המערכת: יצחק כהן

הדפסה שנייה, 1999

מסת"ב 965-227-038-5 ISBN

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר־מחשב: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית ו'גרף חן' בע"מ
כולם בירושלים

לכבוד הנגיד פרופ' גרשון ד' כהן
מורי ועמיתי

תוכן העניינים

11	איבן (ישראל) מרקוס – הקדמה
25	אברהם עפשטיין – ר' שמואל החסיד ב"ר קלונימוס הזקן מתוך: הגרן, ד (תרס"ג), עמ' 81–101
47	י' ג' שמחוני – החסידות האשכנזית בימי הביניים מתוך: הצפירה, תרע"ז, גליונות 12–32
81	יצחק בער – המגמה הדתית-החברתית של "ספר חסידים" מתוך: ציון, ג (תרצ"ח), עמ' 1–50, הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית
131	גרשם שלום – חסידות אשכנז בימי הביניים תרגום הפרק: G. Scholem, <i>Major Trends in Hasidism in Mediaeval Germany</i> מתוך: <i>Jewish Mysticism</i> , New York 1941, pp. 80–118, 369–377 תרגום: צביה נרדי
165	יוסף דן – סיפורים דימונולוגיים מכתבי ר' יהודה החסיד מתוך: תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 273–289, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית
183	יצחק בער – שני פרקים של תורת ההשגחה ב"ספר חסידים" מתוך: מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום, ירושלים תשכ"ח, עמ' מז–סב, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית
199	יצחק בער – תורת השוויון הטבעי הקדמון אצל חסידי אשכנז מתוך: ציון, לב (תשכ"ז), עמ' 129–136, הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית
207	יוסף דן – בעיית קידוש השם בתורתה העיונית של תנועת חסידות אשכנז מתוך: מלחמת קודש ומאסטרולוגיה בתולדות ישראל ובתולדות העמים, ירושלים תשכ"ח, עמ' 121–129, הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית
217	חיים הלל בן-ששון – חסידי אשכנז על חלוקת קניינים חומריים ונכסים רוחניים בין בני האדם מתוך: ציון, לה (תש"ל), עמ' 61–79, הוצאת החברה ההיסטורית הישראלית

- 237 ישראל תא־שמע – מצות תלמוד־תורה כבעיה חברתית־דתית ב"ספרי־חסידים"
מתוך: ספר בר־אילן, יד-טו (תשל"ז) עמ' 98–113, הוצאת אוניברסיטת בר־אילן
- 253 איבן (ישראל) מרקוס – הפוליטיקה ומלחמת הערכים של חסידות אשכנז
תרגום המאמר: The Politics and Ethics of Pietism in Judaism: The *Hasidim* of Medieval
Germany, *The Journal of Religious Ethics*, Vol. 8/2 (1980), pp. 227–258
תרגום: אירית סיון
- 279 ביבליוגרפיה
- 283 מפתח

פתח דבר

ברצוני להודות לפרופ' י' דן ולפרופ' י' הקר שעזרוני הרבה בהכנת הספר. אני אסיר תודה למרכז ולמן שזר, למנהלו צבי יקותיאל, למרכז הפרסומים יצחק כהן ולמערכת המרכז, שטרחו רבות כדי להוציא את הספר לאור.

בהכנת המבוא לקובץ זה, שהוא חלק ממפעל גדול לחקר חסידות אשכנז, נהניתי מתמיכה מקרנות שונות במשך השנים האחרונות:

המועצה האמריקאנית של חברות מלומדות (The American Council of Learned Societies)

קרן הזכרון לתרבות היהודית

האקדמיה האמריקאנית למחקרי יהדות

קרן לייד דייוויס על-ייד האוניברסיטה העברית

הקרן הלאומית למדעי הרוח (National Endowment for the Humanities).

איבן (ישראל) מרקוס

הקדמה

במחצית השנייה של המאה ה־12 היו הקהילות היהודיות בערי גרמניה שבגליל הריינוס – מגנצא, וורמייזא, שפירא – עדות לצמיחת חוג חסידי שצץ ועלה מקרב משפחה מיוחסת, שהיתה בין מייסדיה של הקהילה היהודית באשכנז – היא משפחת בני קלונימוס.¹ משפחה זו הצמיחה מתוכה הוגי דעות חסידיים, שהעלו על הכתב לראשונה את השקפת העולם של חוג זה. במשך קרוב למאה שנה (1150–1250 בערך) היתה קבוצה זו, שהחל מן המאה ה־14 נוהגים לכנותה בשם "חסידי אשכנז",² עילית קטנה של הוגי דעות דתיים. חבריה פיתחו וניסו להגשים דרך חיים שלמה, שהיתה במידת מה תגובה לבעיות זמנם. אחדים מחיבוריהם ששרדו משקפים יפה הן את תנאי החיים היומיומיים של יהודי אשכנז במאות אלה והן את השקפת העולם הקיצונית של מחבריהם.

חשיבות מיוחדת נודעת לכתביהם של שלושה אישים מרכזיים בקבוצה זו: (א) ר' שמואל בן ר' קלונימוס הזקן, שכונה "החסיד הקדוש והנביא" (חי באמצע המאה ה־12);³ (ב) בנו הצעיר, ר' יהודה, הידוע בכינויו "החסיד" (נפטר ב־1217);⁴ (ג) קרובו של האחרון ותלמידו המובהק, ר' אלעזר בן יהודה מוורמייזא, שכונה את עצמו בשם "הקטן" (נפטר ב־1230 בערך).⁵ מחברים חסידיים אלה עסקו בשני עניינים ולכן גם חיבוריהם נחלקים לשני סוגים. מצד אחד הם כתבו פירושים וחיבורים תיאולוגיים על התגלות האל ועל שמותיו, על המלאכים ועל המרכבה וכדומה.⁶ מצד שני הם כתבו על האידיאל החסידי מתוך פרספקטיבה יחידה במינה. לפעמים שני נושאים אלה – תיאולוגיה סודית וחסידות – מצויים יחד באותו חיבור. למשל, ספרו הגדול של ר' אלעזר מוורמייזא, "סודי רזיא", מוקדש ברובו לדיונים תיאולוגיים, ובכל

1 ראה: י' בער, "המגמה הדתית-החברתית של 'ספר חסידים'", ציון ג (תרצ"ח), עמ' 1–50. (נכלל בקובץ זה); י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח; H. Soloveitchik, "Three Themes in the 'Sefer Hasidim'", *AJS Review*, (1976), pp. 311–357; I.G. Marcus, *Piety and Society – The Jewish Pietists of Medieval Germany*, Leiden 1981.

2 הכינוי נמצא לראשונה אצל ר' יעקב בן אשר, ארבעה טורים, אורח חיים, סי' קיג.

3 על חי' ר' שמואל ראה: א' אפשטיין, "ר' שמואל החסיד ב"ר קלונימוס הזקן", כתבי ר' אברהם אפשטיין, בעריכת א"מ, הברמן, א, ירושלים תש"י, עמ' רמז–רסח (=הגורן, ד [תרס"ד], עמ' 81–101); (המאמר נכלל בקובץ זה). א' אפטוביצר, מבוא לספר ראביה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 412. "ס' היראה" שלו יצא לאור בראש "ספר חסידים" מהדורת י' וויססנצקי – ר' פריימאן, פרנקפורט ע"נ מיין תרפ"ד, סימנים א–טז. עליו ראה ספרי (לעיל, הערה 1), עמ' 136–137, וגם כמבוא שלי ל"ספר חסידים כ"י פארמה H3280, ירושלים תשמ"ה, עמ' יג–טז.

4 ראה: א' פריימאן, מבוא למהדורת וויססנצקי–פריימאן (לעיל, הערה 3), עמ' א–ד; א' אפטוביצר, מבוא לספר ראביה, עמ' 343–350; מבוא שלי (לעיל, הערה 3), עמ' טז–כ.

5 ראה: רבינו אלעזר בן יהודה מגרמייזא הרוקח, רישא תר"צ.

6 ראה י' דן (לעיל, הערה 1).

זאת כלולים בתוכו דיונים על חופש הבחירה, צידוק הדין ונושאים אחרים הקשורים מעצם טבעם לחסידות.⁷

בדומה לכך, בחיבור "הלכות חסידות", העומד בראש "ספר הרוקח"⁸ של ר' אלעזר, המחבר מסכם את האידיאל החסידי, אבל בסופו הוא כולל חיבור-משנה ארוך, הדן בבעיית האנתרופומורפיזם ונקודת הכובד שלו היא ההבחנה התיאולוגית המובהקת בין "הבורא" – שהוא כינוי לאל הנסתר שהוא אחד ומעל לכל ידיעה אנושית – ובין ה"כבוד" – שהוא האספקט האלוהי הנאצל מן הבורא, הוא המתגלה לנביאים והוא הנשוא כאשר ספרות חז"ל מדברת על האל.⁹

חֲרֵף העובדה, שיש בחיבורים האלה שילוב בין שני העניינים, יש מקום להבחין ביניהם כגורמים היסטוריים. שהרי השפעת האידיאל החסידי עלתה על זו של התורה התיאוסופית. כתופעה היסטורית-חברתית ודתית-אישית כאחת היתה לאידיאל החסידי ולתורת התשובה הסגפנית הכרוכה בה השפעה עצומה לא רק על יהדות גרמניה בימי הביניים, אלא גם על יהודי צפת במאה ה-16, ואין צריך לומר על עיצוב פרצופה ודמותה של יהדות מזרח-אירופה במשך דורות רבים.¹⁰

ואף-על-פי-כן, בהשוואה למספר הגדול של מחקרים שנכתבו על ההתפתחויות הדתיות המקבילות בתרבות ישראל במאה ה-12, כמו הקבלה התיאוסופית ותורת הרמב"ם, נכתב רק מעט מאוד יחסית על חסידות אשכנז, שהיתה, בתקופת השיא שלה, התנועה הדתית הראשונה ביהדות אירופה.

בספר שלפנינו מובאים המאמרים ההיסטוריים החשובים ביותר שנכתבו על נושא זה במשך שבעים השנים האחרונות. אחלק דיון זה על קווי היסוד בחקר חסידות אשכנז לשלוש תקופות, על-פי זמני הופעת המחקרים שהקדשו לה ואנסה להבליט ככל האפשר את המיוחד שבכל אחת מהן. ואלה הן: (א) מאמרים ומסות ביקורתיות או ביקורתיות-למחצה שיצאו לאור לפני המאמרים שכתבו יצחק בער (1937) וגרשום שלום (1941);¹¹ (ב) מזמנם של האחרונים ועד סוף שנות החמישים; (ג) השגשוג הגדול שזכה לו שדה-מחקר זה מאז הופעת מאמריו הראשונים של יוסף דן ועד היום.

מראשית העיון המחקרי בחסידי אשכנז, התמקדו החוקרים כאחד משני היבטים עיקריים.

7 חיבור ארוך זה טרם יצא לאור בשלמותו. הוא שרד בכתבי-יד שהחשובים ביניהם הם כ"י בריטיש מוזיאון 737 וכ"י מינכן 81. חלק קטן בלבד מחיבור זה יצא לאור בכותרת המטעה "סודי רויא", בילגורייא תרצ"ו. חלקים אחרים ראו אור כדלקמן: "ספר רויאל", אמסטרדם תס"א, דף 27-24א; "חכמת הנפש" של ר' אלעזר מוורמייזא, לבוב תרל"ו; הג"ל, "פרוש ספר יצירה", פשמישל תרמ"ג.

8 ראה "ספר הרוקח", פאנו רס"ה.

9 על סוג ספרותי זה – "שירי הייחוד" – ראה: י' דן, "ספרות הייחוד של חסידי אשכנז", קריית ספר מא (תשכ"ו), עמ' 533-544. הניגוד בין הבורא והכבוד נידון בהרחבה בידי י' דן (לעיל, הערה 1).

10 על השפעת תורת התשובה של חסידי אשכנז, ראה: מרקוס (לעיל, הערה 1), עמ' 126-129; ח"ה כן-ששון, הגות והנהגה, ירושלים תשי"ט, עמ' 12.

11 בער (לעיל, הערה 1): G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1941, Chapter 3, (המאמר נכלל בקובץ זה).

הראשון עניינו המישור התיאולוגי. בין הטקסטים הראשונים הקשורים לתנועה שראו אור יש להזכיר את החיבור הסודי "שערי הסוד והייחוד והאמונה" שהוציא לאור בזמנו א' ילינק. חיבור זה זכה לאחרונה למדורה חדשה מידיו של י' דן.¹² ההיבט השני עניינו החיבור החסידי – המוסרי העיקרי של התנועה – "ספר חסידים".¹³ עם החוקרים שעסקו בחיבור זה נמנו אחדים ממייסדי חכמת ישראל במאה ה-19 – למשל, צונץ וגרץ – שעמדו על המיוחד שבספר זה מתוך המדורה הקצרה שעמדה לרשותם. כל אחד מן החוקרים האלה פרסם ניתוח רעיוני-דתי יחד עם מבחר קטעים שהלמו את נקודת הראות שלו.¹⁴ חוקרים אחרים, כמו חיים יוסף דוד אוזלאי (חיד"א) ושלמה וורטהיימר, כתבו פירושים על סעיפים סתומים ספורים.¹⁵ יעקב רייפמאן ניסה להבין כיצד בנוי "ספר חסידים" מהדורת בולוניה מיחידות ספרותיות המשתקפות מסממנים ספרותיים ששרדו בספר הנדפס, ולאור ניתוח זה השתדל לשחזר את הספר "המקורי" (Urtext).¹⁶

מחקרים קדומים אלה הן על תורת הסוד והן על תורת החסידות של חסידי אשכנז לא התייחסו אל תופעה היסטורית זו כאל נושא בפני עצמו, אלא ראו בה נושא שולי בתחום התעניינותם, ואין צריך לומר שלא ראו בה נושא מרכזי בתרבות אשכנז. הרב מוריץ גידעמאן פילס דרך חדשה בחקר חסידות אשכנז בכך שנקט דווקא גישה היסטורית וגם בכך שהבין איוו חשיבות יש לסוגיה זו בתולדות עם ישראל בצפון אירופה. בשנות השמונים של המאה הקודמת היה גידעמאן הראשון שהקדיש פרקים שלמים לכתביהם של חסידי אשכנז והוא עשה זאת במסגרת היסטורית מובהקת. מחקריו של גידעמאן ראויים לתשומת לב חדשה והניבו פירות

- 12 "שערי הסוד והייחוד והאמונה לר' אלעזר מגרמייזא בעל הרוקח", בעריכת א' ילינק, כוכבי יצחק כו (תרכ"ב), עמ' 7-15. מהדורה טובה יותר הוציא לאור י' דן, "ספר 'שערי הסוד והייחוד והאמונה' לר' אלעזר מוורמס", טמירין א (תשל"ב) עמ' קמא-קנו.
- 13 "ספר חסידים" יש שתי נוסחאות. הקצרה יצאה לאור בבולוניה בשנת רצ"ח: הארוכה, המתבססת על כ"י פארמה 3280 (דה רוסי מס' 1133), נדפסה בעריכת יהודה וויסניצקי בברלין (תרנ"א), ושנית עם מבוא של יעקב פריימאן בפרנקפורט ע"נ מיין בשנת תרפ"ד. מהדורת צילום של כ"י פארמה הוצאה לאור עם מבוא מאת א' מרקוס, "ספר חסידים כ"י פארמה H3280", ירושלים, תשמ"ה. על היחס בין שתי מהדורות הספר, ראה: I.G. Marcus, "The Recensions and Structure of *Sefer Hasidim*," *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* = *PAAJR* 45 (1978). pp. 131-153.
- 14 ראה: L. Zunz, *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1845. pp. 135-142; H. Graetz, *Geschichte der Juden*, 3rd ed. Leipzig 1873-1900, vol. 6 pp. 216-218; Moritz Güdemann, *Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der abendländischen Juden*, 3 vols. Vienna. 1880-1888. Vol. I, pp. 179-198. [תרגום עברי: התורה והחיים בימי הביניים, מהדורת צילום, תליאביב תשכ"ח]. *Studies in Medieval Germany*, Solomon Schechter, Philadelphia 1924, pp. 1-24; Moshe David Cassuto, "Dal Sefer Chasidim," in: *Scritti in onore de Dante Lattes*, Rome 1938 [= *La Rassegna Mensile de Israel* 12 (1938). pp. 51-57].
- 15 ראה: חיד"א אוזלאי, "ברית עולם" שיצא לאור עם "לב דוד" שלו, ליוורנו תקמ"ט, דף 80א-149א וצולם במהדורת "ספר חסידים" הקצרה שהוציא לאור, עם פירוש חשוב, ר' מרגליות, ירושלים תשי"ח. ש' וורטהיימר, לשון חסידים, ירושלים תרנ"ו.
- 16 ראה י' רייפמאן, ארבעה חרשים, פראג תר"ך, עמ' 6-23.

על העטיפה: עקידת יצחק, מכ"י Mic. 8972 דף 121 ע"א, של בית המדרש
לרבנים באמריקה, ספר פיוטים, גרמניה (1300 לערך).

עיצוב העטיפה: פייני – תשמ"ז, לוחות: ספקטרה, דפוס: אחוה